

Konečný, Zdeněk; Mainuš, František

**Pracovní nasazení Čechů v Německu počátkem druhé světové války
(1939-1942)**

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
1968, vol. 17, iss. C15, pp. [27]-51

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102362>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
provides access to digitized documents strictly for personal use, unless
otherwise specified.

ZDENĚK KONEČNÝ—FRANTIŠEK MAINUS

PRACOVNÍ NASAZENÍ ČECHŮ V NĚMECKU POČÁTKEM DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY (1939—1942)

V současné době skýtají čs. archívy dostatečné množství dokumentů k tomu, aby otázka pracovního nasazení českých a slovenských dělníků v říši mohla být vědeckým způsobem zpracována a zahlazena tak jedna z citelných mezer v našich dějinách z období druhé světové války. Kromě toho se autorům píšícím o této problematice nabízí možnost důkladného využití vzpomínek účastníků nasazení, které jsou vítaným pramenem i po tak velkém časovém odstupu; vztahují se však až k posledním letům války. Studie si vzala za úkol sledovat na základě pramenů nasazení Čechů v Německu v prvních letech druhé světové války. Třeba úvodem připomenout skutečnost, že první etapa nasazení českých dělníků z protektorátu v Německu spadá do doby od března do září 1939.¹

Dohoda o nasazení Čechů v tomto prvním časovém úseku byla podepsána v lednu 1939 ještě čs. vládou, v praxi však byla realizována až za existence protektorátu. Po organizační stránce prováděli tehdy celou akci němečtí verbíři, s formálním schválením ministerstva sociální a zdravotní správy a úřadu říšského protektora. Tak tomu bylo až do vytvoření pracovních úřadů v protektorátě. Nábor pracovních sil se soustřeďoval především do řad nezaměstnaných. Většina dělníků odešla tehdy do říše dobrovolně, zlákána vidinou vysokých mezd. Pouze ojediněle docházelo už tehdy k nucenému nasazení. Nutno konstatovat, že akce posílání českých lidí do Německa byla dělána nejen za účelem krytí potřeby pracovních sil, nýbrž i se snahou přispět takto ke germanizaci českého národa. Před vypuknutím druhé světové války nedocházelo však v praxi ještě k uskutečňování těchto cílů a čeští dělníci ve většině případů nebyli v Německu vystavováni germanizačním snahám.

I když postavení českých dělníků pracujících v říši před válkou neodpovídalo slibům verbířů, přece jen lze konstatovat, že nasazení zbavilo mnoho tisíc českých dělníků nezaměstnanosti a zlepšilo jejich životní úroveň. Celkem bylo v první etapě nasazeno v Německu kolem šedesáti tisíc českých občanů z protektorátu. S vypuknutím druhé světové války se daly očekávat značné změny v politice pracovního nasazování českých dělníků.

Jestliže v první etapě nábory českých dělníků do Německa sehráli po organizační stránce nejdůležitější úlohu němečtí verbíři, pak zhruba od vypuknutí druhé světové války převzaly na sebe tyto úkoly protektorátní úřady práce. Výnosem ministra soc. a zdravotní správy Klumpara byly stanoveny obory působnosti pracovních úřadů, které pečovaly především o obsazování volných míst ve svých obvodech a spolupůsobily při zprostředkování práce našich dělníků do ciziny, což v praxi znamenalo výlučně do Německa.² Protektorátní úřady nevyvíjely v tomto směru činnost zcela samostatně, nýbrž prováděly najímání českých dělníků na žádost a za spoluúčasti německých úředníků u jednotlivých oberlandrátů. Byli to zpravidla oni někdejší verbíři, jejichž počet byl ovšem ještě značně rozšířen. Oberlandráty s těmito německými úředníky měly svá sídla v Praze, Plzni, Klatovech, Českých Budějovicích, Táboře, Německém Brodč, Kolíně, Pardubicích, Hradci Králové, Jičíně, Mělníku, Kladně, Brně, Jihlavě, Olomouci, Prostějově, Kroměříži, Zlíně a Mor. Ostravě.³ V podstatě v těchto místech měly svá střediska i pracovní úřady, rozmnoženy navíc o Strakonice, Příbram.

Kutnou Horu a Mladou Boleslav. Poboček pracovních úřadů bylo ovšem daleko více. Pracovní úřady začaly s oficiální platností fungovat od 1. září 1939. Úřad říšského protektora si nepřál, aby se v jejich čele objevili bývalí čsl. důstojníci nebo legionáři, a to pro politickou nespolehlivost.⁴

Koncem roku 1939 vydalo ministerstvo sociální správy několik základních směrnic o najímání českého dělnictva do Německa.⁵ Poněvadž v protektorátě byl stálý nedostatek zemědělských pracovních sil, žádalo ministerstvo důrazně, aby úřady zásadně tyto pracovníky do Německa nenajímaly. Také sezónní zemědělské dělnictvo mohlo být posíláno do Německa jen na přechodnou dobu, a vždycky po předchozí dohodě s ministerstvem a úřadem říšského protektora. Z ostatních pracovních kategorií přicházeli v úvahu toliko nezaměstnaní dělníci, nebo příležitostně zaměstnaní, a to nikoli mladší osmnácti let u mužů a jednadvaceti let u žen. Uchazečům o místa v Německu musely být předem přesně oznámeny všechny potřebné údaje o budoucím pracovišti a pracovních podmínkách. Znamenalo to tudíž, že se protektorátní úřady snažily o to, aby najímání českých dělníků do Německa probíhalo stále ještě na základě dobrovolnosti a jen z řad nezaměstnaných. Celému průběhu najímání měl asistovat německý úředník oberlandrátu.

Kromě toho se pracovní úřady musely postarat, aby uchazeči o práci v Německu prošli důkladnou lékařskou prohlídkou, řídicí se pokyny německých úředníků. S jednotlivci nebo se skupinami dělníků, určených na stejná pracoviště, měla být okamžitě podepsána pracovní smlouva. Ministerstvo trvalo na tom, aby v každém případě úřady práce důtklivě upozornily najímané, že svévolné opuštění práce v Německu, nebo jakékoli jiné porušení pracovních smluv, se trestá dosti vysokou peněžitou pokutou i vězením. Dále je musely protektorátní úřady upozornit, že podle § 19 nařízení o válečném hospodářství ze 4. září 1939, nebudou mít dělníci zatím nárok na dovolenou. Aby budoucí zaměstnavatel mohl vyplácet rodinným příslušníkům českého dělníka v Německu rodinné příplatky — ve výši 1,50 marky denně — musel si každý před odjezdem obstarat potvrzení, že vyživuje rodinu. Další potřebný doklad měl se týkat potvrzení o stálém bydlišti v protektorátě, poněvadž podle výnosu říšského ministerstva financí z července 1939 nebyli takoví čeští dělníci povinni platit v říši daň ze mzdy. Úřad práce musel dále dbát na to, aby každý odjíždějící dělník podepsal prohlášení, že souhlasí s tím, aby mu budoucí zaměstnavatel zdržoval ze mzdy příslušné částky na výživu rodiny.

Ministerské výnosy obsahovaly pak některé pokyny týkající se samotných transportů českých dělníků do Německa. Předně větší transporty odjížděly pouze z určitých shromaždišť, poněvíc z Prahy, Plzně, Brna a Olomouce. Cesta z nich šla na účet zaměstnavatele. Mimoto byli dělníci po cestě částečně stravováni. Na shromaždiště se musel dostavit každý na svůj náklad. Posledně uvedené pokyny byly pouze rámcové a studje se s bližšími podrobnostmi ještě vyrovná na svém místě.

Nezdá se, že by naznačený systém najímání probíhal v protektorátě zcela bez závad; spíše naopak. Svědčí o tom různá jednání na ministerstvu sociální péče počátkem roku 1940.⁶ Z některých poznámek vyplývá, že dosavadní způsob najímání českých dělníků do Německa nevyhovoval. Především proto, že se stále méně a méně Čechů hlásilo na pracovních úřadech; obávali se, že budou nuceně odvedeni do Německa a k tomu neměli nejmenší chuti. Kromě toho úřady zřejmě neustále překračovaly zákaz o vysílání mladších osmnácti let. Odjíždějící neznalí přesné platové podmínky, nebyli informováni o nárocích na dovolené.

o obecných živolních poměrech v říši apod. Podle informací vraccjících se dělníků nebyli Češi v Německu zařazováni podle kvalifikace, nýbrž náhodně odpočítání a rozesláni na pracoviště, zpravidla fyzicky velmi náročná a s malou možností výdělků; podobných stížností bylo mnoho.

Říšské orgány se ani mnoho nestaraly o to, jakým způsobem se v protektorátě provádí nájem dělníků a posuzovaly celou akci výhradně pod dojmem toho, kolik českých dělníků bylo do Německa každý měsíc posíláno. Poněvadž už v prvních týdnech války se v Německu začal projevovat jistý nedostatek pracovních sil, zvláště ve stavebnictví a některých dalších odvětvích — vyvíjeli němečtí úředníci u oberlandrátů v protektorátě stále větší tlak na pracovní úřady, aby jejich činnost v najímání byla co nejefektivnější. Domnívali se například, že protektorátní stavební firmy zaměstnávají nadpočet českých dělníků na stavbách silnic, když daleko žádanější je potřeba pracovních sil ve válečně důležitých podnicích v Německu. Objevují se první názory, že dosavadní způsob, založený z větší části přece jen na dobrovolnosti odchodu českých dělníků, je nedostačující, že krytí potřeb pracovních sil v Německu nelze tímto „normálním získávacím procesem provádět“.⁷ Úřady oberlandrátů žádaly, aby příliv dělníků na stavby silnic v protektorátě byl okamžitě omezen, ne-li zastaven. Všechny síly, způsobilé nasazení v Německu, měly stavební firmy dát k dispozici pracovním úřadům. Celá tato akce byla hodnocena vysoce politicky, měla být brána jako významný příspěvek protektorátu ke zdárnému průběhu války.

Od té doby se měly najímat obvyklým způsobem jen ty síly, které se ohlásily dobrovolně na úřady práce. Vedle toho byly vyzvány všechny pracovní síly zaměstnané na veřejných stavbách, aby se dostavily ke zjištění tělesných a duševních schopností k prohlídkám. To byl jasný krok k nucenému nasazování Čechů v Německu. Tehdy to ještě nepostihlo mnoho stavebních dělníků, protože jednotlivé firmy si vymohly na úřadu říšského protektora, že pro zmíněnou akci dají k dispozici pouze deset procent svých zaměstnanců, a to ještě podle svého vlastního výběru.

Jiným příkladem nuceného nasazování Čechů v říši byl případ z pracovního úřadu v býv. Něm. Brodě. Tamní oberlandrát uložil pracovnímu úřadu předvolat ze svého obvodu k prohlídce všechny pracovní síly z továren — muže i ženy — ve věku od 18 do 35 let. Vedoucí továren měli být informováni v tom smyslu, že většina jejich pracovníků se už nevrátí a budou posláni do Německa.⁸ Jako důvod této akce byl uváděn nedostatek pracovních sil ve válečně důležitých podnicích Německa. Brzy poté byli předvoláni všichni svobodní úředníci v téměř věkovém rozmezí. Podle výsledků této nucené a nadekreťované akce bylo zjevné, že jen třetina předvolaných se vrátila jako nezpůsobilá nasazení do svých dosavadních podniků, třetina byla poslána do Německa a třetina přikázána na zemní práce v protektorátě.

V průběhu celého roku 1940 se viditelně začaly nesrovnávat dvě tendence: zásada dobrovolného najímání českých dělníků do Německa na jedné straně a snaha německých orgánů a institucí po získání daleko většího počtu Čechů, a to způsobem už nikoli dobrovolným. Čekalo se na nějaké rozřešení od protektorátních orgánů. Koncem roku vydal úřad říšského protektora rozklad o tzv. vyrovnávání pracovních sil mezi protektorátem a říší.⁹ Všeobecně se konstatovalo, že se v první fázi najímání Čechů do Německa sledovalo především odstranění nezaměstnanosti v protektorátě a dále se na zásadách dobrovolnosti. V současné době bylo však třeba pomýšlet na celkové vyrovnání potřeb pracovních sil; to v podstatě znamenalo, aby protektorát dodával Německu i zaměstnané dělníky, což se nemohlo obejít bez donucovacích prostředků. Délka nasazení se měla řídit

výlučně požadavky říšského zaměstnavatele. Kdo by porušoval pracovní smlouvu, dopouštěl se trestního činu a měl být po odpykání trestu donucen vrátit se zpět do zaměstnání v Německu.

V polovině r. 1941 přišla další organizační změna v najímání do Německa, a to taková, že tato akce přešla výhradně do kompetence pracovních úřadů a odpadlo prostřednictví oberlandrátů.¹⁰ Kromě toho se začalo realizovat vládní nařízení z 26. června 1941, o povinnosti každého dospělého člověka vlastnit pracovní knížku. Tato novinka měla zlepšit plánovité rozmisťování pracovních sil v protektorátě i v Německu.¹¹

Počátkem června 1941 vešel ve známost další významný pokyn ministerstva sociální správy o pracovním nasazení, podmíněný stále se zvyšujícím nedostatkem pracovních sil v Německu;¹² tomu se mělo odpomoci jednotně řízeným rozdělováním dělníků, případně odložením nebo dokonce zastavením některých méně důležitých prací na území protektorátu. Tuto činnost, již se pomýšlelo především na vyrovnání mezi protektorátem a říší, měl řídit nově vzniklý úřad při ministerstvu sociální správy, a to tzv. Zentral-Ausgleichsstelle. Elaborát upozorňoval především na to, že důležité požadavky říše, zejména z hlediska vedení války, mají vždycky přednost před méně významnou prací v protektorátě. Kdyby požadavky říše nemohly být kryty normální akcí dobrovolného najímání — což už tehdy v žádném případě nebylo možné — měly pracovní úřady sáhnout k násilnému odsunu dělníků.

V té době už se v zákulisí jednalo usilovně o tom, aby pro příslušníky protektorátu platila obecně zásada pracovní povinnosti, doma i v Německu. Když se koncem roku 1941 obrátili příslušní činitelé na říšského ministra práce, odkázal je tento na říšského vůdce SS, bez jehož souhlasu nemůže sám v tomto směru dávat žádné dispozice.¹³ Někteří protektorátní funkcionáři v čele s ministerským radou Dr. Dennlerem z úřadu říšského protektora — sami tlačili na to, aby požadavky Německa na protektorátní pracovní síly byly likvidovány cestou pracovní povinnosti a postupně se domohli alespoň toho, že počátkem r. 1942 začala tato povinnost platit pro svobodné české dělníky.¹⁴ Dennlerova zpráva z února 1942 uvádí, že cestou služební povinnosti bylo v poslední době odtransportováno do říše tisíc svobodných Čechů, aniž nastaly při této akci jakékoli obtíže.

Změna v pracovní politice nastala v souvislosti s ustanovením F. Sauckela do funkce generálního zplnomocněnce pro včleňování do práce v rámci čtyřletého plánu. Počátkem května 1942 hlásilo protektorátní ministerstvo hospodářství a práce zastupujícímu říšskému protektorovi Heydrichovi, že podle nového nařízení mohou být cestou služební povinnosti posíláni do říše všichni práceschopní obyvatelé protektorátu, nikoli jak dosud pouze svobodní.¹⁵ Toto vládní nařízení se zrodilo 4. května 1942 a věstilo nepochybně nový obrat v akci nasazování českých dělníků do Německa. Předchozí, ale především poslední jmenovaný výnos dal pracovním úřadům v protektorátě monopol na zprostředkovávání pracovních sil. Volný pohyb pracovních sil byl naprosto odstraněn. Na základě tohoto dokumentu měly pracovní úřady v protektorátě přikročit především k tzv. pro-česávání všech průmyslových, řemeslných i zemědělských podniků, a to i válečně důležitých. Protože stav kvalifikovaných dělníků byl u velkých závodů v protektorátě stále ještě o 30 % vyšší než v Německu, byl nařízen s okamžitou platností zákaz přijímání nových sil. Pracovní úřady měly podle německého vzoru začleňovat všechny žáky vycházející školu do úzkoprofilových povolání. V tom smyslu měly být upraveny už učební osnovy na odborných školách. Aby pro-

tektorát mohl poskytnout Německu pokud možno největší počet mužských pracovních sil, měly dbát pracovní úřady ve zvýšené míře na vysokou zaměstnanost žen. V té době tvořily ženy v protektorátě 28 0/0 všech zaměstnaných osob, což bylo oproti Německu nedostatečné; tam se totiž ženy podílely na zaměstnanosti takřka čtyřiceti procenty. Aby protektorát nepociťoval nedostatek zemědělských pracovních sil v důsledku velkých odvodů do Německa, nařizoval úřad říšského protektora všeobecnou pracovní povinnost pro obyvatele všech zemědělských obcí i pro školní mládež pod heslem: vše pro zajištění zemědělské výroby.¹⁶

Uzákonění pracovní povinnosti pro všechny obyvatele protektorátu, na základě které se mohlo „služebně přidělit“ na práce do Německa, to byl další vážný krok okupačních orgánů v politice vůči Čechům. Avšak nedaly na sebe dlouho čekat ještě ostřejší a závažnější kroky. Poněvadž v protektorátě se prý objevil nedostatek učebních míst pro žáky vyšlé ze škol, bylo rozhodnuto, aby se učili svému budoucímu povolání už mimo domov, především v jihozápadním Německu. Ministerstvo hospodářství a práce v součinnosti s úřadem říšského protektora vyhotovilo důvěrné směrnice pro odvod české mládeže na učení do říše.¹⁷ První dávka učňů měla odejet do Německa ještě v průběhu roku 1942. Výběr měl být zatím dosti přísný. V úvahu připadali pouze „rasově hodnotní“ jedinci, tělesně a duševně „nadprůměrně schopní“. Odvodů mladých lidí se museli bezpodmínečně zúčastnit i rodiče, kteří byli předem prozkoumáni orgány SD a gestapa. Do konečného výběru české mládeže pro učení do Německa mělo hovořit mnoho orgánů: od protektorátního ministerstva hospodářství a práce, přes stranické orgány, Hitlerjugend, SD, gestapo, až po Rasse- und Siedlungshauptamt. V Německu bylo svěřeno nasazení učňů ministerstvu práce, říšskému vedení mládeže, Německé pracovní frontě a gestapu. Výslovně bylo zakázáno dávat českou mládež do učení na říšské území bezprostředně sousedící s protektorátem. Nesměli být zařazováni do jednoho podniku ve velkém počtu, nýbrž pokud možno jednotlivě nebo po dvou. Všechna tato nařízení byla pro každého myslícího člověka až příliš průhledná. Tu už nešlo o nasazení české mládeže po určitou dobu na území nepřátelského státu, který v současné době okupoval jejich vlast. Tu se jednalo o více, o zbavení národního vědomí mladých českých lidí, o násilně poněmčení, které konec konců bylo nedílnou složkou celé akce nasazování českých občanů do Německa. Přišla chvíle, kdy právě tato složka, dosud úmyslně nevyzvedávaná, začala aktivně působit a stávala se rozhodujícím činitelem.

Válka si neúprosně žádala nové a nové odvody německých mužů na frontu; v letních měsících 1942 zejména na východní, kde se vše připravovalo k obrovské ofenzívě na Stalingrad. Generální zplnomocněnec pro pracovní nasazení Sauckel neustále zvyšoval své požadavky na počty dělníků z protektorátu, jež už pracovní úřady nemohly krýt dosavadními metodami, převážně tzv. pročesáváním všech možných podniků. Bylo třeba sáhnout k ještě radikálnějšímu řešení. Zvláště aktuální se to stalo počátkem září 1942, kdy Sauckel nařídil, aby protektorát dodal do poloviny října 1942 Německu 30 000 sil. Protektorátním činitelům, kteří byli odpovědní za včasné dodání dělníků, nezbylo nic jiného, než sáhnout k vyzvedávání celých ročníků. Tzv. ročníkové akce, totální nasazení celých ročníků do říše — byly na obzoru. V protektorátě mohli zůstat při realizaci ročníkové akce jen opravdu nepostradatelné síly pro válečně důležité podniky. Ministerstvo hospodářství a práce navrhovalo nejdříve nasadit ročníky 1923 a 1924. Z psychologických důvodů mělo nařízení o ročníkovém nasazení Čechů vyjít od Háchy.¹⁸

Toto rozhodnutí bylo bezprostředně poté pozměněno v tom smyslu, že ministerstvo hospodářství a práce žádalo ministerstvo vnitra, aby pomáhalo při prozkoumání všech mužských pracovních sil ročníků 1921 a 1922, kteří přicházeli v úvahu pro nasazení v říši. To už bylo s definitivní platností rozhodnuto, že nasazování českých dělníků do Německa dostalo novou tvářnost, že od této chvíle se bude řešit velkými ročníkovými akcemi, protože jinak protektorát nebyl s to dostat požadavkům Německa. Do 1. října 1942 musely být vypracovány přesné seznamy příslušníků r. 1921 a 1922, aby byly plně k dispozici pracovním úřadům.¹⁹ Tím také končí druhá etapa nasazení čsl. občanů v Německu, která má nesporně těsnou souvislost s událostmi na frontě, nutícími Německo k nejmasovějšímu začleňování cizinců do svého hospodářství. Tuto etapu tzv. totálního usazení bude třeba zpracovat samostatně.

Až dosud sledovala studie jen základní rysy německé okupační politiky vůči protektorátním příslušníkům, kteří měli být nasazeni na práce do Německa. Bude třeba se nyní soustředit na celou řadu průvodních jevů, bez jejichž znalosti by bylo toto líčení značně neúplné, a také k pokusu o nastínění pracovních a životních poměrů českých dělníků v Německu samotném.

Na přelomu první a druhé etapy nasazení českého dělnictva v Německu, zhruba v srpnu a září 1939, kdy protektorátní vláda stačila naverbovat takřka 60 000 Čechů, podstatně opadl zájem o tento způsob zaměstnání. Příčin bylo několik. Protektorátní orgány vysvětlovaly nezájem tím, že se čeští dělníci obávali dlouhého pobytu v cizině, že nebyli plně uspokojeni podmínkami v Německu apod. Třeba však zdůraznit, že velkou úlohu sehrála i propaganda, ústní i jiná která odrazovala Čechy od nastoupení práce v Německu. Nelze ji vždy spojovat s politickým uvědoměním, byť nejednou byla nesporně v souvislosti s českým odbojovým hnutím. Jeden z nejrozšířenějších letáků, nalčených na Kroměřížsku, hlásal:²⁰ „Varujeme ty, kteří mají v úmyslu odejet do Německa za prací, aby za žádných okolností nejezdili . . . Vůdce chce všechny naše mladé muže naučit dobře německy, aby netropili nějaké pikle proti němu. Nařizl nám tím hlavní tepnu. Co bude, až všechna krev vyteče? Smrt — a s mrtvolou může každý dělat co chce . . .“

Pracovní úřady a oberlandráty si stěžovaly, že se zejména od dubna 1940 jevil jasný pokles chuti Čechů odcházet na práce do Německa. Tato situace se ještě zhoršila, když pracovní úřady na některých místech začaly sepisovat v továrnách všechny svobodné dělníky ve věku od 18 do 35 let; to už se chystala akce jejich nasazení na podkladě tzv. služební povinnosti. V řadách českého obyvatelstva se setkáváme často s nejprostší obranou, kdy velký počet mladých lidí uzavíral sňatky, pochopitelně mnohdy značně neuvážené.²¹ Na ministerstvo sociální správy docházely četné dopisy se stížnostmi dělníků, kteří byli v řádném pracovním poměru, a přesto je jejich pracovní úřad vyzýval, aby se dostavili k prohlídkám a řízení, připravujícímu transporty do Německa. V některých případech hrozily pracovní úřady předvoláním za asistence četnictva. Ministerstvo, které vědělo, že se už v zákulisí připravují směrnice pro pracovní povinnost našich dělníků, obešlo stížnosti těchto postižených vyhýbavou odpovědí, že zmíněné záležitosti nespádají do jeho kompetence.²² Do tohoto stavu zasáhla zpráva o napadení Sovětského svazu Německem. Mnohé oberlandráty psaly, že vyvolala silnou propagandu mezi Čechy, „ve prospěch Rusů“. V důsledku toho se nejen snížily pracovní výkony v protektorátních podnicích, nýbrž současně stoupla nechuť odjíždět na práce do Německa.²³ V roce 1941 přistoupila k těmto faktorům, které brzdily

odvod Čechů do Německa také skutečnost, že některé oblasti říše byly často ohrožovány leteckým bombardováním. Zejména ženy se bránily nasazení, zvláště když se dalo ze strany úřadů často bezohledně a do říše byly posílány české ženy s nezaopatřenými dětmi, které zůstávaly doma bez náležité péče apod.²⁴

V některých případech se protektorátní orgány, ale zejména průmyslové podniky, bránily prudkému tempu nasazování českých dělníků. Příčinou byly oprávněné obavy, že se v protektorátě brzy objeví nedostatek pracovních sil; nezaměstnanost byla prakticky likvidována už v první etapě verbování. Zbytky nezaměstnaných, které ještě zůstaly na počátku války, se takřka rozplynuly. Protektorátní ministerstva nejednou vyjednávala s úřadem říšského protektora a odvolávala se na skutečnost, že nelze brát zaměstnance z válečně důležitých podniků v protektorátě jen proto, aby byla splněna požadovaná kvota odvedenců do Německa. Okupační orgány však měly jiné názory a akci najímání nejen nezastavily, nýbrž naopak ji neustále rozdmýchávaly a zaváděly nové způsoby odvodů, až došlo k uzákonění služební povinnosti.²⁵

Není divu, že se za takového stavu věci pokoušely některé říšské pracovní úřady, eventuálně vedení podniků, verbovat české dělníky za každou cenu, nejčastěji s použitím nadsazených slibů ohledně mezd a jiných podmínek. Docházelo k tzv. divokému najímání Čechů, kterému se jak protektorátní, tak říšské centrální úřady marně bránily. Konec konců lze mít s největší pravděpodobností zato, že německé orgány nemínily své námitky vůči divokým verbírům doopravdy. Vždyť například jedním z nejaktivnějších divokých verbírů byly závody Herman Göring-Werke v Linci.²⁶ Stávaly se případy, kdy se k tomuto nedovolenému náboru pracovních sil propůjčili čeští dělníci, už dříve zaměstnaní v Německu; pro svou firmu pak najímali dělníky v protektorátě. Úřad říšského protektora nebo ministerstva kvalifikovala taková a podobná počínání jako nedovolená, leč nijak jim nezabránila.²⁷ Jen říšské bezpečnostní orgány měly zájem na tom — např. SD a SIPO, gestapo — aby protektorátní příslušníci nepřekračovali nedovoleným způsobem hranice, poněvadž hrozilo nebezpečí, že se do Německa dostanou bez jejich vědomí politicky „nebezpečné živly“.²⁸

Ilegální verbování českých dělníků do Německa pokračovalo v nezmenšené míře vlastně až do konce popisovaného údobí, do podzimu 1942. Jen málokdy říšské úřady takové Čechy vracely do protektorátu, ve většině případů už zůstali v Německu. Nejvíce takových dělníků pracovalo v Berlíně, Linci, Hanoveru, Brunšviku i jinde. Nepomohly ani veřejné vyhlášky, které rozšiřovaly některé naše pracovní úřady, např. v Kroměříži. Koncem roku 1941 a v roce 1942 byla to především organizace Todt, která nezákonným způsobem získávala Čechy do svých řad, kteří se pak podíleli na různých opevňovacích pracích v celé Evropě.²⁹ V této souvislosti třeba ještě připojit, že mnoho českých dělníků se zajímalo „na černo“ o pracovní možnosti v Sudetech. Úřad říšského protektora usiloval, aby právě tomuto odchodu Čechů z protektorátu zabránil, a to výlučně z politických důvodů. Zjistil totiž, že se do Sudet snaží dostat mnoho českých „šovinistů“. Proto všechny, kdo odcházeli do okupovaného čsl. pohraničí, musely důkladně přezkoumat úřadovny gestapa; hranice byly dosti silně střeženy.³⁰

Pokud se dalo najímání do Německa normálním úředním způsobem, využívaly pracovní úřady k zajištění odvodů především formy letáků. Příkladem může být leták pracovního úřadu v Mladé Boleslavi:³¹

„Pro ostatní území říše jest nutno opatřit pracovní síly všech oborů (mimo zemědělství), a to za výhodných mzdových podmínek, muže i ženy. Nezaměstnaní nebo omezení pracující

mají možnost se denně přiblížit u úřadu práce . . . Vyzývám všechny praceschopné osoby, aby se dobrovolně přihlásily u naznačených úřadů, kde jim budou sděleny další informace. V případě, že nebude možno tímto způsobem opatřití žádaný počet pracovních sil, jest očekávati, že bude použito příslušných zákonných zařízení o zabezpečení pracovních sil."

Ministerstva stále hovořila o dobrovolnosti, ale vždycky se už ozýval dovětek, podobný onomu v uvedeném plakátě. Tuto skutečnost lze demonstrovat na postupu nového ministra hospodářství a práce, SS oberführera JUDr. Waltera Bertsche, který psal v únoru 1942 o dobrovolnosti při zařazování protektorátních příslušníků na práce do Německa, leč neopomenul dodat: „Bude se používat i nástroje služební povinnosti, a to hlavně tam, kde chybí potřebná poslušnost vůči požadavkům doby.“³² Ukázkou zjevné nedobrovolnosti, s níž odcházeli Češi do říše, jsou razie, např. na Václavském náměstí v Praze v polovině roku 1942. Policisté uzavřeli část náměstí a všechny osoby, v tu dobu se nacházející v uzavřené oblasti, byly podchyceny a pokud byly schopny, odtransportovány do Německa.³³

V souvislosti s nasazováním Čechů bylo povoleno v řadě případů Němcům — zejména těm, kteří z nejruznějších důvodů během první republiky opustili Československo — aby se nastěhovali znovu do protektorátu a zaujali tu výhodná postavení. V mnoha případech měli okupanti zájem, aby se v protektorátě rozmáhal „německý živel z důvodů národně politických“, a to především ve válečně důležitých podnicích.³⁴ Mělo se tak zase z druhé strany napomoci násilné germanizaci českého národa.

Pracovní a životní podmínky, za kterých byli čeští občané najímáni a později nuceně odsunováni na práce do Německa, byly rozdílné a jen zřídkakdy je říšské podniky stoprocentně dodržovaly. Většinou sliby žadatelů o pracovní sílu neodpovídaly skutečnosti. Z února 1940 se dochovaly určité směrnice, které se pokusily ujednotit pracovní a životní podmínky Čechů v Německu.³⁵ Mzdy nekvalifikovaných dělníků se pohybovaly mezi 50—70 feniky za hod., u kvalifikovaných dosahovaly až jednu marku na hodinu. Nejvyšších mezd mohli dosáhnout kovodělníci, elektrotechnici, automechanici a stavbyvedoucí. Poněvadž se počítalo průměrně s desetihodinovým pracovním dnem, pohybovaly se výdělky nekvalifikovaného dělníka za týden mezi 30—42 markami a u kvalifikovaného mezi 48—60 markami. Přitom je si třeba uvědomit, že počátkem války stále ještě platil velmi výhodný přepočítávací kurs, za jednu marku jedenáct korun. Ženatým dělníkům měli podnikatelé platit rodinné příplatky, a to ve výši 1—2 marek denně. Těto povinnosti se podniky velmi rády zbavovaly a zavadávaly příčiny k četným stížnostem. Čistý výdělek se oproti hrubému snižoval asi o 10 %, a to srážkami na sociální pojištění, případně na Arbeitsfront a různé pomocné akce (např. Winterhilfe). Na druhé straně protektorátní příslušníci nepodléhali dani ze mzdy, pokud se prokázali potvrzením o svém trvalém bydlišti v protektorátě. Po všech srážkách měla se teoreticky pohybovat týdenní mzda českého dělníka, nekvalifikovaného a svobodného mezi 30—40 markami, nekvalifikovaného ženatého mezi 40—50, kvalifikovaného svobodného mezi 40—50 a kvalifikovaného ženatého mezi 50—60 markami. V průměru měli platit dělníci z této mzdy týdně 9—17 marek za ubytování a stravu. Před odjezdem do Německa se museli zavázat, že budou ze mzdy posílat určitou částku na výživu svým rodinám, a to prostřednictvím firem. Až do ledna 1940 došlo tak do protektorátu z Německa na 60 miliónů korun.

Čeští dělníci byli přidělováni většinou na práce při výstavbě a správách silnic nebo železnic, do cihelen, do lomů a především na rozličné stavby. Koncem roku 1939 bylo přibližně z 90 tisíc Čechů, zaměstnaných v Německu, nasazeno jako stavební dělníci asi 60 tisíc, jako kovodělníci 15 tisíc. Pracovní doba se pohybovala kolem deseti hodin denně, s častými přesčasy, s prací o nedělích, v noci apod. Pokud Češi pracovali jednotlivě nebo v malých skupinkách, byli ubytováni a stravováni většinou v soukromí; průměrně platili za obojí 16–17 marek týdně. Větší skupiny dělníků bývaly však ubytovány většinou v táborech, v dřevěných baráček, po 16–18 lidech v jedné světnici. Stravovali se ve společně táborové kuchyni a platili průměrně 8–12 marek týdně. Táborovou stravu tvořila obyčejně ráno černá káva, v poledne zeleninová polévka s bramborami, večer pak kousek sýru, margarínu nebo tvarohu, někdy kousek vuřtu nebo uzeného masa. K této stravě dostávali dělníci půl večky chleba na den.

Na základě oběžníku říšského ministerstva práce z 27. září 1939 byly zrušeny veškeré nároky na dovolenou; ty padly ve prospěch válečného hospodářství. Z této zásady mohly být učiněny výjimky, ale jen v případech úmrtí někoho z blízké rodiny. Až do poloviny roku 1939 byli čeští dělníci najímáni do Německa obvykle na dobu šesti měsíců, ačkoli tato nebývala zpravidla dodržována, naopak neoprávněně prodlužována. Říšský úřad práce sdělil každému nespokojenci, že „vzhledem k mimořádným okolnostem je povinen pokračovat v práci u svého zaměstnavatele a kdo práci opustí, učiní tak na vlastní riziko“. Od konce roku 1939 neposkytovaly úřady dělníkům raději žádné bližší údaje ohledně délky pracovního pobytu v Německu; obvykle se říkalo, že to vše odvisí od požadavků jednotlivé firmy. Na konci sledovaného období byli posíláni Češi do říše na neomezenou dobu, což znamenalo prakticky na celou válku.

Nedohodli-li se o přerušení pracovního poměru sám zaměstnavatel s českým dělníkem, potřeboval tento k opuštění závodu povolení říšského pracovního úřadu. Jinak se vydával v nebezpečí trestu, buď peněžité pokuty nebo vězení. V protektorátě směly pracovní úřady zprostředkovat práci jen takovým navrátilcům, kteří se prokázali propouštěcím potvrzením svého říšského zaměstnavatele. Kdo svévolně opustil Německo, musil se navrátit neprodleně zpět.

Péče o protektorátní příslušníky, zaměstnané v Německu, příslušela na základě výnosu říšského ministerstva práce z 9. září 1940 výhradně Německé pracovní frontě; máme na mysli především péči o stravování a ubytování.

Kolik českých dělníků bylo vlastně získáno či nuceně odsunuto do práce do Německa v průběhu námi sledovaného období? Archivní dokumenty skýtají množství jednotlivých dat, která však nejsou vždy správná. Co nejvíce chybí, to jsou přesnější celkové statistiky. Různé organizační změny zabránily zřejmě pracovním úřadům a hlavně ministerstvu sociální správy a později ministerstvu hospodářství a práce, aby se postaraly o přesná čísla odjíždějících Čechů do říše. Stavby se měnily konec konců i tím, že se mnozí odvedenci nedostavili k transportu, jiní zase ilegálně překračovali hranice, byli verbováni nezákonnou cestou apod. Nejvíce změn ovšem způsobovalo „svévolné“ opouštění pracovišť a útěky domů. Přesto se lze domnívat, že uvedená data poskytnou dosti přesnou představu o počtu nasazených Čechů v Německu. Pro značnou fluktuaci našich dělníků se však nikdy přesně nedovíme jejich přesný počet. Neznají jej ani protektorátní ani říšské úřady. První celková zpráva o počtech nasazených českých dělníků a dělnic z protektorátu v Německu, se zachovala z května 1940.³⁶ Do května 1940 bylo odtransportováno úřední cestou celkem 110 186 pracovních sil, a to od

vzniku protektorátu Čechy a Morava. Z tohoto počtu bylo 105 221 mužů a 4 965 žen. Rozmístění protektorátních pracovních sil ukazuje tabulka v příloze.

Údaje ze srpna 1940 dávají sumárnější přehled o zprostředkovaných pracovních silách z protektorátu do jednotlivých oblastí zemských pracovních úřadů v Německu.³⁷

Ve východním Prusku činil počet českých dělníků v té době 3795, ve Slezsku 862, Brandenbursku 14 538, Pomořanech 6499, Nordmarce 9641, Dolním Sasku 38 370, Vestfálsku 2827, Porýní 2189, Hessensku 2607, středním Německu 9378, Sasku 3700, Bavorsku (Norimberk) 1251, Bavorsku (Mnichov) 4889, jihozápadním Německu 4693, Ostmarce 14 640 a v Sudetech 1003. K 1. září 1940 počítala statistika ministerstva sociální správy se 120 000 Čechy na pracích v Německu. Z tohoto počtu bylo zhruba 18 700 kovodělníků a textilních dělníků, 86 000 stavebních a pomocných dělníků, 5000 kameníků a cihlářů, 6600 železničních dělníků, 6800 žen; zbytek připadal na různé pracovní obory.³⁸

Stav českých dělníků v Německu se měl podstatně zvýšit v průběhu roku 1941. Vždyť říše žádala k 1. červnu a k 1. červenci 1941 vždy po dvaceti tisících stavebních dělníků.³⁹ Však také už v červnu 1941 činil počet Čechů v říši 165 277; leč ani tak nebyl požadavek Německa splněn. Teprve když si říšské orgány vynutily zavedení služební povinnosti, staly se transporty do říše početnější. Do konce července 1942 bylo posláno do Německa celkem 253 255 protektorátních příslušníků; to ovšem nikterak neznámá, že tam všichni v té době pracovali. Samy říšské orgány odhadovaly jejich skutečný stav v Německu pouze na třičtvrtinový z uvedených sumy; ostatní opustili pracovní nasazení, ať už svévolně nebo jim uplynul smluvní závazek.⁴⁰ Velké úkoly teprve na pracovní úřady v protektorátě čekaly, a to v souvislosti s tzv. Sauckelovým programem, který žádal na protektorátě do 31. prosince 1942 padesát tisíc a do 30. dubna 1943 dalších padesát tisíc pracovních sil.

Důležitým aktem před odesláním českých dělníků do Německa byla jejich lékařská prohlídka, kterou byli pověřeni povětšinou čeští lékaři. Čas od času byli však na některá místa nasazováni němečtí odborníci, poněvadž z Německa docházela na protektorátní orgány spousta stížností, že lékařské prohlídky byly konány nedbale a velice povrchně.⁴¹ Takřka v každém transportu se našlo relativně vysoké procento takových pracovních sil, které se fyzicky nehodily na předurčené práce, většinou stavební, nebo takových, které byly postiženy některou vážnou nemocí, dokonce i nakažlivou. Německé orgány upozorňovaly, že říšští lékaři zjistili u Čechů tuberkulózní onemocnění, tělesnou slabost, srdeční choroby, apod. Proto bylo stanoveno, aby do říše nebyli nadále posíláni lidé pod osmnáct let, s výjimkou dobře urostlých chlapců, lidé slabí a podvyživení, tělesně vadní, s TBC, pohlavními nemocemi, očními vadami, s kýlou, silnými křečovými žilami na nohou, lidé po operacích žaludku atd.⁴² Případy, kdy čeští dělníci odjížděli do Německa s vážnými nemocemi, byly většinou zavineny jimi samotnými. Jednalo se totiž takřka vždy o takové dělníky, kteří dobrovolně odcházeli a měli před sebou jediný cíl, zlepšit si pracovní podmínky, vydělat si peníze. Lékaři při rychlých a zběžných prohlídkách byli více méně odkázáni na výpověď dělníků samotných. Jakmile se rozšířilo nucené nasazování, pak tyto případy ustaly a objevovaly se spíše opačné, kdy se čeští dělníci vymlouvali na různé nemoci, jen aby nemuseli nastoupit do říše.

Počátkem roku 1941 změnila se v jistém smyslu organizační stránka politického prověřování českých dělníků. Gestapo v Praze oznámilo, že až na další nebude potřeby posílat seznamy českých dělníků jejím úřadovněm. Bylo to učiněno pře-

devším proto, že taková prověrka byla čistě formální a zbytečně zatěžovala úředníky gestapa.⁴³ Na druhé straně nechťely říšské bezpečnostní úřady, aby se Češi dostávali do Německa v podstatě jen na potvrzení protektorátních pracovních úřadů, a proto zavedli zásadu policejního přezkoušení prostřednictvím oberlandrátů. Odůvodňovali tento zásah obavou, že by se na některá důležitá pracoviště v Německu mohly snadno dostat politicky nespolehlivé osoby.⁴⁴ Na tomto místě bude snad vhodné zmínit se ještě o jedné obavě politického charakteru, kterou nejednou vyslovily různé říšské orgány. Jednalo se o přísný zákaz nasazovat české dělníky do východních obsazených území, ať už se to týkalo tzv. Generálního Gouvernementu nebo obsazených částí SSSR. O takové nasazení usilovala čas od času organizace Todt.⁴⁵

Odtřansportování Čechů na práce do říše trpělo od počátku značnými organizačními nedostatky. Málodky byly přesně uváděny počty odjíždějících, chyběly často údaje o uzavřených smlouvách, nebyly udávány cílové stanice apod.⁴⁶ Tak se stávalo, že čeští dělníci byli týden i déle vozeni po Německu z jednoho podniku do druhého, než byli pracovně zařazeni, aniž jim pochopitelně v ony dny příslušela mzda. Současně se změnou podniku měnily se i mzdové a jiné podmínky, obvykle v neprospěch Čechů, což zavdávalo podněty k četným stížnostem. Zprávy o takových poměrech vyvolávaly nespokojenost a značně ovlivňovaly, samozřejmě že negativně, další najímání. Kromě toho naznačený stav způsobil, že se lidé nedostávali v Německu ke svým profesím a nemohli si vydělat tolik jako odborné síly.

O životě českých dělníků v Německu se dovídáme několikerym způsobem. Buď se dochovaly zprávy některých úředníků ministerstev o návštěvách „českých“ táborů v různých končinách říše, nebo máme k dispozici četné stížnosti českých dělníků, zprávy časopisu „Český dělník“, nebo konečně vzpomínkový materiál. Každý z jmenovaných pramenů má jiný charakter a samozřejmě i jiný stupeň pravdivosti, důvěryhodnosti. Nejméně hodnověrné jsou zřejmě zprávy „Českého dělníka“, které bývaly většinou objednány a někdy tak nadšeně píší o poměrech Čechů v Německu, že se zdají spíše vymyšlené, než aby zobrazovaly pravou skutečnost. Vzpomínky, napsané po tolikaletém odstupu od událostí, mají tendenci až příliš negující skutečný stav věcí. Jen kritické hodnocení všech druhů dokumentů pomůže nám získat si nejpravděpodobnější obraz skutečnosti.

Oficiální návštěvy českých dělníků v Německu uskutečňovali funkcionáři úřadu říšského protektora, ministerstva sociální správy, NOUZu aj. institucí, a to buď z vlastní iniciativy, aby demonstrovali péči a starostlivost, většinou však až na základě četných stížností, ať už Čechů na říšské zaměstnavatele, nebo zaměstnavatelů či zástupců německých úřadů práce na české pracovní síly. Pokud tyto delegáti vyjžděli do Německa z titulu své funkce, vybírali si obvykle relativně dobře vedené tábory a jejich hlášení bývají tudíž plná optimismu a konstatování, že s českými dělníky je všechno v nejlepším pořádku. Nanejvýše upozorňovali na nespokojenost Čechů s nezvyklou stravou a navrhovali, aby jim protektorátní orgány posílaly co největší množství kvalitní literatury, filmy, umělecké soubory apod.⁴⁷

Zmíněné delegace přijížděly často na taková území v říši, která byla ohrožena bombardováním spojeneckými letadly, odkud Češi často masově utíkali nebo odmítali pracovat.

Už v polovině června 1940 uskutečnila se jedna z takových návštěv zástupců ministerstva sociální správy v Hanoveru a Brémách. Dělníci z protektorátu tam bydleli většinou v soukromí,

pracovali deset hodin denně, za hodinovou mzdu 80 feniků. Pokud se museli stravovat v závodních kuchyních, velmi trpce si stěžovali na nedostatek a špatnou kvalitu jídla, za které platili týdně 9 marek. Nejvíce českých dělníků ve zmíněné oblasti bylo soustředěno v táboře nedaleko Brém, asi 1200, a budovali tam nádrže na benzín. Správa tábora nařikala, že Češi nepravidelně a špatně pracují a starají se spíše o to, aby dostávali dovolenky domů, odkud se jim mnoho nevracelo nazpět.⁴⁸

Zbruba v tutéž dobu přijela podobná delegace za českými dělníky do Lince, kde jich tehdy pracovalo přes tři tisíce. Bydleli v dřevěném barákovém táboře. Největším nedostatkem byla zcela nepostačující strava; většinou nedostávali potravinové lístky a nakupovat bez lístků bylo příliš drahé, takže nad jejich možnosti. Dělníci se kromě jímého požadovali rozšíření české knihovny, pravidelného vyplácení tzv. odlučného, dovolených do vlasti apod. Německé orgány vytýkaly Čechům především samovolné opuštění příkázaných jim pracovišť.⁴⁹

Jednu z největších inspekčních cest vykonal v říjnu 1940 vládní rada Sager z úřadu říšského protektora, který navštívil četné pracovní tábory českých dělníků v Berlíně, Stettíně, Gdaňsku, Elblagu a v okolí jmenovaných měst. Už na první zastávce v Berlíně, ve strojírenské továrně fy Werner musel vyslechnout, že česká děvčata, kterých tam bylo zaměstnáno několik desítek, pracují nanejvýš tak, že splňují z 50 % požadovanou normu. Několik set dělníků v podnicích Siemenswerke v Berlíně vyjádřilo nekompromisně svou nespokojenost s výdělky i ostatními podmínkami. Mnozí však už tehdy svévolně odcházeli pro opakující se fyzické nálety na Berlín. Podobnou situaci zjistil vládní rada také u fy AEG v Berlíně, kde v té době pracovalo hodně přes tisíc Čechů. Značné nesrovnalosti mezi českými dělníky a zaměstnavateli bylo třeba řešit v Gdaňsku, odkud většina Čechů z prvních transportů utekla zpět domů. Tři z nich byli na útoku chyceni a odpykali si několik měsíců v koncentračním táboře. Poněvadž se vládní rada Sager setkal jen ve většině případů s celkem klidnými tábory, vyjádřil nakonec velký údiv nad tím, proč vlastně v té době až třicet procent Čechů svévolně opouštělo pracovní nasazení. Pokud šlo o hodnocení pracovního výkonu českých dělníků říšskými odborníky, títo vládnímu radovi přiznávali, že plný výkon odvádějí snad jen vyučení kovodělníci, kdežto stavební dělníci, kterých bylo v říši nejvíce, nanejvýše 80 % výkonu německých dělníků. Přesto hlad po českých pracovních silách byl v Německu stále veliký, ba měsíc od měsíce vzrůstal.⁵⁰

Jednu z inspekčních návštěv popisuje také „Český dělník“, tj. časopis určený pro české dělníky nasazené v Německu, vydávaný od prosince 1939 Národní odborovou ústřednou zaměstnaneckou v Praze. Zaměření časopisu vysvitne nejlépe z krátké citace ke zmíněné inspekční návštěvě:⁵¹

„Kdo z českých dělníků neplní řádně základní povinnosti, tj. oddanost říši a vůdci, škodí sobě a zejména svému národu. Těchto několik slov bylo nutno říci do duše skupiny českých dělníků, kteří nedovedou vystupovat tak, jak to od nich žádá zaměstnavatel a říšské úřady.“

Nejvíce těžkostí činili zřejmě čeští dělníci německým i protektorátním úřadům a policejním orgánům tím, že svévolně opouštěli příkázaná pracoviště a vraceli se většinou domů, do vlasti, z menší části si samostatně vyhledávali v Německu platově i jinak výhodnější práci. Tyto případy se vyskytují v hojně míře od počátku námi sledovaného období. Tak například již na podzim 1939 psala fa H. Exner z Berlína protektorátnímu ministerstvu sociální správy, že řada českých dělníků opusťla bez svolení závodu práci. I když se někteří z nich pod nátlakem protektorátních orgánů vrátili, nepůsobil to dobře, poněvadž většina z nich pracovala velmi neodpovědně a práci sabotovala. Stojí za zmínku i skutečnost, že některým dobře pracujícím Čechům hodlala firma darovat jako upomínku český překlad Hitlerova „Mein Kampf“, o který ministerstvo sociální správy žádala.⁵² Mnoho českých dělníků, kteří svévolně opouštěli pracoviště v říši, vypovídalo před úředníky protektorátních pracovních úřadů, že tak učinili proto, že v Německu jsou již malé výdělky, za něž nelze vyjít, natož pak podporovat rodiny ve vlasti. Protektorátní úřady nevěděly v té době ještě, jak se zachovat vůči takovým utlačencům a většinou je zaměstnávaly v protektorátě. Neexistovala totiž ještě žádná

nařízení, která by dovozovala zásah politických orgánů vůči takovým provinilcům.⁵³

Na druhé straně v Německu vyšla již tehdy řada směrnic, jak postupovat proti dělníkům, kteří bez dovolení odešli a nedodrželi pracovní smlouvu. Lze tak soudit z několika přípisů říšských pracovních úřadů ministerstvu sociální správy. Pracovní úřady posílaly totiž dlouhé seznamy protektorátních dělníků, kterých se toto obvinění týkalo a žádaly ministerstvo, aby se ihned obrátilo na služebny gestapa, které dělníky zatkne a odtransportuje pod policejním dozorem zpět do říše. Vždy se podotýkalo, že služebny gestapa jsou informovány a vědí, jak si počínat.⁵⁴ Tu se dostávaly říšské orgány do zřejmého rozporu se skutečností, že verbování českého dělnictva do Německa bylo považováno stále ještě za dobrovolné, i když často překračovalo meze této dobrovolnosti. Vyslancetví protektorátu v Berlíně informovalo ministerstvo sociální správy koncem roku 1939, že od 1. září 1939 musí dát souhlas ke zrušení pracovního poměru protektorátního příslušníka v říši německý pracovní úřad. Jinak se tzv. svévolné opuštění pracoviště trestalo už tehdy v Německu peněžitými pokutami nebo vězením, pokud ovšem se německým orgánům podařilo zadržet utíkající české dělníky ještě na svém území.⁵⁵

Úřad říšského protektora oznamoval brzy poté říšskému ministerstvu práce, že vedoucí protektorátních pracovních úřadů jsou nejisti, zda a jak trestat svévolné utíkání Čechů z Německa, i když se jednalo o porušení pracovní smlouvy. Měli obavy, že by strohé a přísné zákroky mohly ohrozit další získávací kampaň, vedenou „dosud na svobodném základě a vznikala by zbytečně šeptaná propaganda. Je třeba si uvědomit, že protektorátní příslušníci vyrostli na marxistických základech. Lidé, kteří utekli z říše, budou proto předvoláváni a bude na ně působeno, aby se dobrovolně vrátili zpět.“⁵⁶

Seznamy hledaných osob docházely nejčastěji na úřad říšského protektora a už v druhé polovině roku 1939 byly značně obsažné. Měsíčně hledaly německé orgány v protektorátě desítky, ba i stovky uprchlých českých dělníků, kteří při styku s protektorátními úřady stále zatvrzleji odmítali vrátit se zpět. Uváděli nejrůznější důvody hospodářského, sociálního či rodinného charakteru. Je však nanejvýš pravděpodobné, že se nasazení Čechů v Německu dostalo až do takové fáze vývoje, kdy si mnozí uvědomovali, komu svou práci v říši slouží.⁵⁷

Také zákroky gestapa, pokud uprchlík byl chycen ještě v Německu, byly stále tvrdší.

Např. dělník J. D. ztěžoval si v březnu roku 1940 prezidentu Háchovi, že odejel dobrovolně na práce do Německa, ale nemohl být zdaleka spokojen ani se mzdou, se stravou, ani s ubytováním. Rozhodl se proto odejít pěšky domů, leč byl zadržen gestapem, obléčen do staré německé uniformy a včleněn do jakési trestní kolony v Horním Bavorsku; dostal se tak prakticky na úroveň válečného zajatce.⁵⁸ Nebo počátkem dubna 1940 poslala manželka Fr. Š. z Prahy ministerstvu zprávu, že její manžel, zatčený v Německu pro „neoprávněné opuštění práce“, byl za trest poslán do koncentračního tábora v Sachsenhausenu, odkud dostala uvědomění, že v tamní nemocnici zemřel.⁵⁹ Podobnou zprávu obdržela i manželka českého dělníka J. H., který odjel v polovině r. 1939 na práce do Německa. Poněvadž nebyl spokojen se mzdovými podmínkami, opustil zaměstnání, ale byl po několika málo dnech zadržen gestapem a poslán neprodleně do koncentračního tábora v Buchenwaldě, kde zemřel.⁶⁰ Podobných případů by bylo možné uvést více a mnohé další jistě nebyly ani podchyteny. V každém případě signalizují, že se režim pro české dělníky v říši značně zhoršil.

Dovídáme se o tom konec konců i jinými cestami, totiž od uprchlých dělníků, kteří byli vyslýcháni na příslušných protektorátních pracovních úřadech. Tak

např. pracovní úřad Jičín hlásil ministerstvu v září 1940, že početná skupina českých dělníků, uprchlá z Berlína, zásadně odmítla vrátit se zpět. Dělníci zdůrazňovali, že na pracovišti s nimi zle nakládali, bili je, hrozili vězením a gestapem.⁶¹

Utíkání Čechů z pracovišť v Německu muselo během roku 1940 nabýt opravdu masových rozměrů, jak to vyplývá např. ze zprávy pověřence pro pracovní nasazení v Dolním Sasku, adresované říšskému ministrowi práce v říjnu t. r. Žehral na to, že protektorátní úřady trestaly uprchlíky jen v ojedinělých případech a nadto velmi mírně: „Denně odchází z výstavby důležitých říšských podniků velký počet protektorátních příslušníků. Jestli tyto pracovní síly nebudou zachyceny do přechodu hranic, vrátí se domů a tam zůstanou bez potrestání, budou se ostatní čeští dělníci bez obav vracet a bude to velmi povzbudivé i pro ostatní zahraniční pracovní síly.“⁶² To už bylo zřejmě velmi vážné memento, které nemohlo zůstat bez povšimnutí a bez příslušného zákroku.

Protektorátní ministerstvo vnitra vydalo bezprostředně poté, 30. října 1940, nařízení, podle kterého všichni, kteří svévolně opustili práci, měli být posláni do pracovních výchovných táborů.⁶³ To však bylo míněno převážně na dělníky, kteří se dopustili tohoto provinění na území protektorátu, kdežto uprchlíci z říše nebyli v tomto nařízení zvlášť vzpomenu ti. K jednání o nich došlo na nejvyšších protektorátních místech počátkem roku 1941. Ministerstvo sociální správy se pokoušelo vůči úřadu říšského protektora české dělníky mírně omlouvat. Uvádělo, že odcházeli do Německa bez podrobnějších znalostí podmínek a právem byli mnozí zklamáni nižší mzdou a horšími podmínkami, než jaké si ve svých představách vytvořili. Uvádělo i další příčiny obecné nespokojenosti, vyplývající ze skutečnosti, že Češi bývali takřka pravidelně zařazováni na taková místa, která nikterak nesouvisela s jejich profesí, odborným vyučením apod.⁶⁴ V druhé polovině roku 1942 nasadila většina protektorátních pracovních úřadů přísnější kurs proti těm, kteří se bez svolení vrátili z Německa domů. Pokoušely se nenechávat už podobné případy nevyřešeny, jak se většinou dosud dalo, nýbrž vedly je v evidenci. Každý takový jedinec měl pak na vybranou: buď se nechat „přesvědčit“ o nutnosti dobrovolného návratu do Německa, nebo tam být odtransportován s použitím policejního násilí, nebo konečně se podrobit potrestání, které stále častěji nabývalo tvárnosti zařazení do pracovního výchovného tábora. Jeden z prvních takových táborů, kam byli posíláni uprchlíci z říše, zřídilo ministerstvo pro hospodářství a práci v podzimních měsících 1942 v oblasti esesáckého cvičiště u Benešova.⁶⁵ Po odpykání trestu v takovém táboře byli čeští dělníci nuceně odsunuti na staré pracoviště do Německa. Ti z uprchlíků, kteří neměli to štěstí a byli dopadeni německými policejními orgány ještě na území říše, měli se co obávat daleko ostřejších trestů. Škála potrestání, která byla definitivně stanovena říšským ministerstvem práce 1. července 1941, byla velmi pestrá: od varování policií, přes peněžní pokuty, ochrannou vazbu vězení, káznici, až po koncentrační tábory.⁶⁶

Ne vždy řešili čeští dělníci v Německu svou nespokojenost „svévolným“ odchodem. Často se snažili přimět příslušnou firmu, aby jim upravila podmínky k jejich spokojenosti. Tato cesta nebyvala pravděpodobně ve většině případů úspěšná, a proto se Češi dostávali často do nepříjemných konfliktů s vedoucími podniků, vedoucími táborů, s pracovními úřady a stále častěji s gestapem. Tak například několik desítek českých kovodělníků v oblasti pracovního úřadu Augsburg hrozilo na podzim 1939 všeobecnou stávkou, nepřistoupí-li firma na jejich

požadavky, týkající se zvýšení mezd, práva na návštěvu rodin v protektorátě apod.⁶⁷ V táboře Escheldlager v landrátě Diebholz zatkl gestapo 22 českých dělníků, poněvadž delší dobu odmítali pracovat. Při výslechu zdůvodňovali svůj postup tím, že jim byly slibovány mnohem vyšší mzdy, že budou zařazeni podle své odborné kvalifikace apod.⁶⁸ Když se někdy dělníci v důvěře obraceli na říšskou policii s prosbou o zastání vůči zaměstnavatelům, nedopadli dobře. Jeden z nich, J. M. z Brna, kterému se podařilo nakonec utéci, vypovídal, že on a jeho kamarádi nejenže nedostali odpověď na svou stížnost, nýbrž byli jedné noci vytaženi z postelí a táborovými dozorci surově zkopáni, až některým byla polámána žebra.⁶⁹

Stížnosti Čechů narůstaly a policejní zákroky říšských orgánů zřejmě rovněž. Jinak by říšský protektor neupozorňoval říšské ministerstvo práce, že se neustále množí dotazy ze strany rodinných příslušníků nasazených Čechů, kteří pátrají marně po jejich pobytu v Německu a nakonec se značně pozdě dovidají, že jejich otcové, synové či dcery byli uvězněni. Říšský protektor žádal příslušné orgány o včasné informace o uvěznění českých dělníků, aby mohly být řádně zpraveny jejich rodiny.⁷⁰ To vše bylo ještě v roce 1939. Lze si snadno představit, do jakých rozměrů se tyto případy rozrostly teprve v průběhu dalších dvou let, které sledujeme.

Mnoho set dělníků bylo zaměstnáno na území zemského pracovního úřadu Dolní Sasko. Také tam, zvláště v podnicích Il. Goeringa v Hanoveru, dostávali se do konfliktů se zaměstnavateli a policií. Zemský prezident si stěžoval ministerstvu práce na obrovskou fluktuaci Čechů, jakož i ostatních zahraničních dělníků. Snahy pracovních úřadů o získání utečenců zpět se ukázaly být takřka zcela bezúspěšné. Kromě útěků vynikali Češi velkou nedochvilností a nepravdivostí v docházce do práce. Tamní úřady byly proto nuceny sáhnout k zostřenému opatřením a při třech neomluveně zameškaných předávaly českého dělníka do rukou gestapu, které ho posílalo aspoň na tři týdny do pracovního tábora. Provinilci tam museli těžce pracovat pod přísným dohledem a bez jakékoli mzdy. Jako příčinu útěků a špatné docházky do práce uváděl prezident zmíněného pracovního úřadu malé přiděly jídla, nedostatečnou kontrolu stavebních firem a zejména nedostatečné strážení příliš velkých táborů.⁷¹

V souvislosti s tímto příspěvem setkáváme se vlastně poprvé s otázkou strážení protektorátních příslušníků nasazených v Německu. Říšské ministerstvo práce si koncem roku 1939 uvědomilo, že pobyt českých dělníků je většinou příliš volný, že byli nasazováni do tzv. chráněných podniků a často ubytováni v soukromí nebo v malých táborech, kde byl dohled nad nimi velmi obtížný. V důsledku změny politické situace, kterou s sebou přinesla válka, bylo nezbytné v tomto směru učinit některé nápravné kroky. Ministerstvo práce navrhovalo, aby situace českých dělníků byla z tohoto hlediska všude prozkoumána, aby Češi byli nasazováni jen tam, kde ve velkých táborech bylo zajištěno jejich dostatečné strážení, aby zásadně nebyli dávání do pohraničních oblastí, kde se mohli stýkat takřka volně s příslušníky „českých menšin“ apod. Tam kde nebylo možné zajistit potřebný dozor nad nimi, mělo se uvažovat o jejich přeražení. Zejména při podávání nových žádostí o protektorátní pracovní síly se mělo důkladně zkoumat, zda „ubytování Čechů je tak zařízeno, aby byl zajištěn nutný dozor služebnami policie“.⁷²

Strava v táborech byla velmi jednotvárná. Ministerstvo sociální správy počátkem roku 1940 uvádělo, že Češi dostávali ke snídani černou kávu, v poledne zeleninovou polévku a brambory, večer sýr, margarín, nebo tvaroh. K tomu všemu půl večky chleba na den. Masa bývalo velmi málo, jen ve velkých podnicích, jako např. u Kruppa, nanejvýše třikrát do týdne. Při lístkovém systému bylo

stále obtížnější doplňovat si stravu kupovanými potravinami. Nároky na dovolenou, které byly na počátku války v Německu zcela zrušeny, byly zase obnoveny, a to od konce roku 1939. Na cestu k rodinám mohli Češi dostat 2 až 4 dny, podle vzdálenosti pracoviště. Od 1. ledna 1940 získali ženatí nárok na takovou dovolenou jednou za čtyři roky, svobodní jednou za půl roku. Často však tento nárok nebyl vyplňován.⁷³

Tam kde byl počet Čechů obzvláště velký, usilovalo vedení závodů vyjednat s protektorátními orgány návštěvu nějaké umělecké skupiny, zejména hudební, zásilky českých knih a gramofonových desek apod. Domnívalo se, že tímto zá-
sahem přispěje k uklidnění četných nespokojeností. Nehledě na tuto skutečnost a záměr německých orgánů, nutno přiznat veliký význam možnosti přečíst si českou knihu, poslechnout českou píseň apod. Po psychologické stránce to nesporně na české dělníky musilo neobyčejně působit. Proto také protektorátní rozhlas vysílal pravidelní hodinku české hudby pro nasazené Čechy v Německu.⁷⁴

Jisté kulturní využití mohlo Čechům dopomoci snadněji snášet pobyt v Německu, který se pro ně stával stále nepřijemnější, leč nemohlo odstranit zmíněné už nesrovnalosti se zaměstnavateli, krutosti gestapa apod., které naopak narůstaly den ze dne. Češi z oblasti pracovního úřadu ve Stuttgartu hovořili po návratu o tom, že si připadali jako otroci a když se ozvali, hrozilo jim vězení a gestapo.⁷⁵ Písemně si stěžovali dělníci z Gdaňska, že s nimi němečtí mistři zacházejí sprostě a surově, bijí je, nadávají „do českých psů“ a osm z nich zatkl a odvěklo gestapo, neznámo kam.⁷⁶ Mnozí dělníci byli postiženi také tím, že byli násilně přestěhováni ze soukromí do stále pečlivěji střežených táborů.

Přes tyto všechny skutečnosti, které konec konců ani zdaleka nemohly být vylíčeny v plné šíři, psal bezpáteřný „Český dělník“: „Česká práce v říši není strádáním a odříkáním. Tato práce, slušně placená a za dobrých pracovních podmínek prováděná, je pozhváním, ba přímo záchranou tisíců dělníků a jejich rodin z bídy a zoufalství nezaměstnanosti.“⁷⁷ Je pochopitelně třeba přiznat, že odchod českých dělníků do Německa pomohl odstranit nezaměstnanost, leč tento důvod byl na místě snad ještě na počátku války, ještě spíše v její předvečer, nikoli však počátkem čtyřicátých let. Češi si stále více uvědomovali, že jejich práce v Německu je vlastně nevídanou povinností příslušníků porobeného národa.

Není proto divu, že gestapo zakročovalo často nejen proti těm, kteří odmítali pracovat za nepříznivých podmínek nebo kteří utíkali z Německa domů — konec konců i v tom lze částečně spatřovat uvědomělou snahu mnohých vyhnout se povinnosti podporovat svou prací válečné hospodářství — nýbrž stále častěji trestalo případy, v nichž se jednalo o skutečný odpor Čechů. Nejdříve to byla zatčení za to, že se čeští dělníci nepříznivě vyjadřovali o poměrech v Německu a nabádali své kolegy, aby nepracovali příliš intenzívně.

Za taková provinění byli např. v srpnu 1939 začeni gestapem a uvězněni dva dělníci ze Strakonice, nasazení v říši.⁷⁸ V „Českém dělníku“ proběhla zpráva o zatčení a odsouzení deseti českých pracujících v Brunšviku. Byl jim udělen trest jednoho a půl roku káznice a devítí měsíců žaláře za to, že poslouchali „nepřátelské zahraniční vysílání“ a zprávy šířili mezi ostatními. „Český dělník“ ovšem neopomenul připojit, že se „tito naši krajané špatně odměnili říši za to, že jim dala práci. Litera zákona budiž nám svatou. Pak není třeba mít obav, že se bude psát o lidech, kteří v říši prezentují český národ pácháním trestných činů.“⁷⁹

Dělník K. V. si vysloužil deset měsíců vězení, poněvadž veřejně vykládal, že Češi nedostávají v říši jídlo, nýbrž „žrádlo“, a že někteří němečtí dělníci jsou přesvědčeni, že se Stalin pustí co nejdříve do Hitlera.⁸⁰ Soud v Berlíně určil třem českým dělníkům tři roky vězení proto, že se pokusili dostat do Jugoslávie, odtud do Francie, aby tam vstoupili do české legie. Byli

všichni tři zadrženi před jugoslávskými hranicemi.⁸¹ Podobný případ řešil v srpnu 1940 soud v Münsteru. Odsoudil tři Čechy k šesti letům kázně, poněvadž byli zadrženi na holandských hranicích a bylo jim dokázáno, že se míňli přes Holandsko přepravit do Francie a vstoupit do české legie.⁸² Berlínský „volksgericht“ poslal B. Š. na pět let do vězení, poněvadž chtěl uprchnout do Francie, ale byl neopatrností svých kolegů prozrazen a zadržen.⁸³ Také J. N. a V. F. se ocitli v káznici — měli tam pobýt čtyři roky — poněvadž byli chybeni na německo-švýcarských hranicích při pokusu dostat se tímto směrem do Francie k české legii. Prozradil je německý soldák.⁸⁴ Podobný osud stihl v březnu 1941 další čtyři Čechy, které zase vydali německé policii švýcarské pohraničnicki.⁸⁵ To byly některé případy zatčení a potrestání českých dělníků, kteří nejenže se pokusili utéci z Německa, nýbrž chystali se zařadit do zahraničního čs. vojska, aby se zbraní v ruce bojovali proti hitlerovskému panství. Je zatím nezjistitelné, kolika českým chlapcům se tato cesta z nuceného nasazení do čs. vojska v zahraničí podařila.

Říšské lidové soudy však zasahovaly i v jiných „proviněních“.

Tak například dva čeští obětané byli souzeni v září 1940 proto, že se svévolně vzdalovali z práce a úmyslně ničili zařízení podniku. Oba pracovali od května 1940 na výstavbě Dynamit AG v Glöwen, okres Westpreignitz. Za sabotáže na místní železniční přepravě materiálu byli odsouzeni na půldruhého roku do vězení.⁸⁶ Zhruba v tutéž dobu odsoudil berlínský lidový soud E. J. z Kolína ke třem letům vězení, poněvadž donesl z dovolenky ve vlasti nepřátelský leták, shazovaný západními letci, a dával jej číst všem svým kamarádům; podněcoval je tak proti Německu.⁸⁷ Týž soud poslal J. S., zaměstnaného v Hanoveru, na šest let do vězení, neboť odposlouchával ještě s jedním Polákem zahraniční rozhlas a systematicky šířil získané zprávy mezi českými dělníky; zejména je lákal k hromadnému útěku do Francie, do českého vojska.⁸⁸ Dělník O. N. si musil odpykat jednoroční pobyt ve vězení za prokázanou sabotáž: svévolně připustil roztržení lmacího řemene a házel do strojů kusy železa.⁸⁹

Bylo by možné nesporně pokračovat i dále. Kromě toho je potřeba opětovně zdůraznit, že většina pokusů o sabotáž se na štěstí nedostala před soud. V každém případě snesla studie snad dostatečně množství naprosto konkrétních důkazů o tom, že čeští dělníci v říši nebyli už jen pasivními přihlížiteli válečného dění, nýbrž přikládali ruce ke společnému dílu, k boji proti fašismu.

Nakonec je třeba upozornit na jednu z nejsmutnějších stránek pobytu Čechů v Německu, na četná úmrtí. Ač už následkem bombardování, pracovního úrazu, akutního onemocnění a nejednou i na následky útrap ve věznicích, koncentračních táborech. Těžko je dnes odhadovat přesný počet těchto obětí: to bude úkolem ještě dalšího podrobnějšího zkoumání dochovaných dokumentů. Že však těchto případů zřejmě přibývalo, o tom jasnou řečí hovoří několiké připomínky úřadu říšského protektora říšskému ministerstvu práce. Šlo o to, že říšské orgány příliš pozdě nebo vůbec neoznamovaly úmrtí Čechů v Německu. Říšský protektor žádal, aby pracovní úřady při úmrtích českých dělníků ihned posílaly telegramy rodinným příslušníkům nebo přímo jeho úřadu.⁹⁰

* * *

Najímání a nasazování českých pracovních sil do Německa prováděly ve sledovaném období protektorátní pracovní úřady a snažily se je — což bylo i v intencích nejvyšších protektorátních a říšských orgánů — udržovat pokud možno na základně dobrovolného odchodu. Zpočátku využívaly ještě do značné míry nezaměstnaných dělníků, brzy však tyto zdroje nestačily krýt vysoké požadavky říše. Jakmile sáhly pracovní úřady k najímání zaměstnanckých pracovních sil, začala nabývat celá akce stále více a více charakteru nuceného nasazení, poněvadž zdaleka ne všichni v protektorátě zaměstnaní dělníci odcházeli do Německa dobrovolně. Zejména poté, když vešel v platnost rozklad o tzv. vyrovnávání pracovních

sil mezi Německem a protektorátem. Od zmíněného rozkladu byl už jen krůček k uzákonění tzv. služební povinnosti, které se začalo realizovat částečně už počátkem roku 1942. Čím nekompromisněji si válka vyžadovala německé pracovní síly pro frontu, tím bezohledněji byli čeští dělníci transportováni do Německa. Koncem sledovaného období vyskytují se již reálné plány o nasazení celých ročníků.

Většina českých dělníků byla zařazena v Německu na nekvalifikovaná nebo málo kvalifikovaná místa. Mzdy za tuto, většinou velmi namáhavou a fyzicky vyčerpávající práci, byly obvykle menší než jaké jim slibovaly úřady při odchodu. Mzdové, pracovní a životní podmínky se v Německu pro naše lidi rapidně zhoršily, ve srovnání s obdobím před vypuknutím světové války. Čím dále tím větší zájem projevovaly o české dělníky německé policejní orgány, jmenovitě gestapo. Vešly v platnost strohé zásady střežení táborů, v nichž byli Češi ubytováni. Přestupky proti „pracovní disciplíně“ řešily se obvykle na policii a „vinníci“ nejednou skončili ve věznicích, pracovních či koncentračních táborech. Typickým znakem celého nasazení byla obrovská fluktuace českých dělníků, z nichž většina směřovala z Německa zpět do vlasti. Jedině přísné tresty byly s to udržet jich větší část na pracovištích. Na mnoha místech si němečtí podnikatelé ztěžovali na nízkou pracovní morálku Čechů, na doslovnou nechuť k práci. Tu lze usuzovat, že se už jednalo o uvědomělou snahu vyhnout se pracovní povinnosti na německém území. Konec konců četné případy, končící před německými lidovými soudy, tuto domněnku jen potvrzují. Čeští dělníci si začínali ve velkém měřítku jasně uvědomovat své postavení a svou vlasteneckou povinnost i na pracovištích ve fašistickém Německu.

POZNÁMKY

- ¹ Viz studii autorů „*Pracovní nasazení českých občanů v Německu před vypuknutím druhé světové války*“. V tisku.
- ² Okresní archiv Gottwaldov, Úřad práce Zlín (dále jen OA Gottwaldov, ŮPZ). Praha, 6. 9. 1939.
- ³ Státní archiv Brno (dále jen StA Brno), B 257, k. 13, č. Arb. 6867. Říšský protektor Praha, 12. 9. 1939.
- ⁴ StA Brno, tamtéž, č. 5450. Úřad říšského protektora (dále ŘP) Praha, 20. 9. 1939.
- ⁵ Státní ústřední archiv (dále jen SÚA) Praha, Ministerstvo sociální a zdravotní správy (dále jen MSS), k. 4059. Záznam ministerstva z konce r. 1939.
- ⁶ T a m t ě ž, k. 4061. Praha, 18. 3. 1940.
- ⁷ T a m t ě ž. Pracovní úřad Praha, 29. 6. 1940.
- ⁸ T a m t ě ž. Pracovní úřad Něm. Brod, 24. 7. 1940.
- ⁹ SÚA, ŘP, k. 867, II-4-5100. Třetí směrnice k provádění pracovního nasazení.
- ¹⁰ SÚA MSS, k. 4064. Záznam z porady ministerstva, konané 31. 5. 1941.
- ¹¹ SÚA ŘP, k. 964. Zvláštní otisk sbírky zákonů a nařízení č. 241–291 o zavedení pracovních knížek.
- ¹² SÚA MSS, k. 4064. Třetí pokyn o provádění pracovního včleňování.
- ¹³ SÚA ŘP, k. 867, II-4-5100.
- ¹⁴ T a m t ě ž, k. 913, II-4-5464. Praha, 12. 2. 1942.
- ¹⁵ T a m t ě ž, k. 867, II-4-5100. Praha, 5. 5. 1942.
- ¹⁶ T a m t ě ž, k. 885, č. 5443. Úkoly pracovního nasazení v protektorátě a jejich řešení.
- ¹⁷ T a m t ě ž, k. 964. Praha, 25. 7. 1942.
- ¹⁸ T a m t ě ž, k. 885, č. 5443. Praha, 5. 9. 1942.
- ¹⁹ T a m t ě ž. Praha, 15. 9. 1942.
- ²⁰ SÚA, Předsednictvo ministerské rady (dále jen PMR), k. 3729. Praha, 2. 8. 1939. Letáky byly nalazeny v červenci t. r.
- ²¹ SÚA ŘP, k. 283. Prostějov, 1. 6. 1940. SÚA MSS, k. 4061. Kamenice n. L., 25. 7. 1940.

- 22 SÚA MSS, k. 4061. Mezíností n. N., 19. 7. 1940. T a m t é ž. Záznam MSS, 26. 7. 1940 aj.
- 23 SÚA ŘP, k. 758. Pracovní úřad Brno, hlášení za červenec 1941. StA Brno, B 251, č. 6702. Oberlandrát Brno, 1. 8. 1941.
- 24 SÚA ŘP, k. 913, II-4-5464. SD RF SS Leitabschnitt Praha, 15. 1. 1942, říšskému protektorovi, důvěrné.
- 25 SÚA ŘP, k. 915, II-4-5500. Úřad říšského protektora, září 1939. SÚA MSS, k. 4060. Pracovní úřad Zlín, 27. 10. 1939 aj.
- 26 StA Brno, B 251, k. 64, č. 6720. Oberlandrát Brno, 10. 9. 1939.
- 27 SÚA ŘP, k. 870, II-4-5185. Praha, 6. 11. 1939.
- 28 T a m t é ž, k. 867, II-4-5450. Praha, 5. 4. 1940.
- 29 StA Brno, B 251, k. 64, č. 6720. Oberlandrát Brno, 1. 10. 1941. OA Gottwaldov, ÚPZ, k. 10. Ministerstvo hospodářství a práce, Praha, 27. 6. 1942. SÚA MSS, k. 4061. Záznam ministerstva, květen 1940 aj.
- 30 StA Brno, B 251, k. 64, č. 6720. Praha, 17. 8. 1940.
- 31 SÚA MSS, k. 4064. Ml. Boleslav, květen 1941.
- 32 Český dělník IV., č. 8, 20. 2. 1942.
- 33 SÚA ŘP, k. 867, II-4-5100, 17. 7. 1942.
- 34 StA Brno, B 251, k. 64, č. 6720 a č. 6700. Praha, 18. 9. 1939 a 30. 1. 1941.
- 35 SÚA MSS, k. 4062. Praha, 2. 2. 1940.
- 36 T a m t é ž, k. 4061.
- 37 T a m t é ž. Říšské ministerstvo práce, Berlín, 9. 8. 1940.
- 38 T a m t é ž, k. 4063. Praha, 28. 9. 1940.
- 39 T a m t é ž, k. 4064. Jičín, 13. 5. 1941.
- 40 SÚA ŘP, k. 885, č. 5443.
- 41 T a m t é ž, k. 883, II-4-5422. Úřad říšského protektora, Praha, 19. 10. 1939.
- 42 T a m t é ž. Praha, 29. 12. 1939.
- 43 T a m t é ž, k. 867, II-4-5450. Praha, 10. 2. 1941.
- 44 T a m t é ž, k. 913, II-4-5464. SD Praha, 24. 2. 1942.
- 45 OA Gottwaldov, ÚPZ, k. 10. Ministerstvo hospodářství a práce, Praha, 19. 8. 1942.
- 46 SÚA ŘP, k. 885, II-4-5450. Praha, 31. 7. 1939, úřad říšského protektora.
- 47 SÚA MSS, k. 4061. Záznam z 13. 3. 1940 z návštěvy ministerské delegace v táborech Čechů v oblasti Drážďan.
- 48 T a m t é ž. Záznam z 14. 6. 1940.
- 49 T a m t é ž. Záznam z 17. 6. 1940.
- 50 SÚA ŘP, k. 862, II-4-5052. Cestovní zpráva vládního rady Sagera, listopad 1940.
- 51 Český dělník II., č. 25, 21. 6. 1940. „U českých dělníků v Linci.“
- 52 SÚA ŘP, k. 953, II-4-5556. Dopis datován 20. 8. 1939.
- 53 T a m t é ž, k. 867, II-4-5100. MSS Praha, 24. 8. 1939.
- 54 T a m t é ž, k. 964, II-4. President pracovního úřadu Ludwigsburg, 19. 10. 1939.
- 55 SÚA PMR, k. 3729. Berlín, 7. 11. 1939.
- 56 StA Brno, B 257, k. 13, č. 5780, 21. 11. 1939.
- 57 SÚA ŘP, k. 947, II-4-5551. Fahndungslisten 1939.
- 58 SÚA PMR, k. 3729.
- 59 SÚA ŘP, k. 883, II-4-5423. MSS Praha, 4. 4. 1940.
- 60 SÚA MSS, k. 4062. Záznam z 23. 4. 1940.
- 61 SÚA ŘP, k. 862, II-4-5052. Jičín, 12. 9. 1940.
- 62 T a m t é ž, k. 867, II-4-5450. Hannover, 22. 10. 1940.
- 63 StA Brno, B 251, č. 6700. Brno, 19. 11. 1940.
- 64 SÚA ŘP, k. 867, II-4-5450. Praha, 19. 2. 1941.
- 65 T a m t é ž, II-4-5100. Úřad říšského protektora, 9. 9. 1942.
- 66 T a m t é ž, II-4-5450. Berlín, 24. 7. 1941.
- 67 T a m t é ž, k. 884, II-4-5426. Pracovní úřad Augsburg pověřenci říšského ministerstva práce v Praze, 22. 9. 1939.
- 68 T a m t é ž. Landrát v Diebholz říšskému protektorovi, 3. 10. 1939.
- 69 T a m t é ž, k. 862, II-4-5052. MSS Praha, 9. 10. 1939.
- 70 T a m t é ž, k. 883, II-4-5423. Praha, 19. 10. 1939.
- 71 SÚ ministerstva vnitra, R 109-4-2. Hannover, 18. 12. 1939.
- 72 StA Brno, B 257, č. 5450. Berlín, 2. 11. 1939.
- 73 SÚA MSS, k. 4069. Záznam z února 1940.
- 74 Český dělník II., č. 6, 9. 2. 1940.
- 75 SÚA ŘP, k. 862, II-4-5052. Oberlandrát Jičín, 23. 7. 1940.

- ⁷⁶ SČA MSS, k. 4062. Gdaňsk, 1. 10. 1940.
⁷⁷ Český dělník II., č. 12, 22. 3. 1940.
⁷⁸ SČA PMR, k. 3729. Presidium ministerstva vnitra. Praha, 25. 8. 1939.
⁷⁹ Český dělník II., č. 6, 9. 2. 1940.
⁸⁰ SČA Postupim. Reichsjustizministerium, f. 1. Rozsudek vyneseno 18. 3. 1940.
⁸¹ T a m t ě ž, f. 6. Rozsudek vyneseno 19. 8. 1940.
⁸² T a m t ě ž, f. 7. Rozsudek vyneseno 31. 8. 1940.
⁸³ T a m t ě ž, f. 5. Rozsudek vyneseno 17. 10. 1940.
⁸⁴ T a m t ě ž, f. 6. Rozsudek volksgerichtu v Berlíně z 11. 3. 1941.
⁸⁵ T a m t ě ž, f. 3. Rozsudek berlínského volksgerichtu z 5. 3. 1941.
⁸⁶ T a m t ě ž, f. 7. 18. 9. 1940.
⁸⁷ T a m t ě ž, f. 3. Berlín, 2. 9. 1940.
⁸⁸ T a m t ě ž, f. 5. Berlín, 19. 9. 1940.
⁸⁹ T a m t ě ž, f. 8. Berlín, 13. 1. 1941.
⁹⁰ SČA RP, k. 914. 11-4-5468. Praha, 12. 10. 1939.

P R Í L O H A

Stav a rozmístění českých dělníků v Německu počátkem května 1940

Pracoviště	Počet mužů :	žen :
Ansbach	12	—
Augsburg	86	—
Aschersleben	566	—
Alfeld	586	125
Arnsberg	187	—
Aschafenburg	37	—
Bielefeld	30	12
Brandenburg	966	174
Borna	1 471	—
Bassum	222	3
Burgstedt	21	—
Bludenz	19	—
Bochum	135	—
Bautzen	219	—
Bernburg	16	—
Bückeburg	50	—
Berchtesgaden	15	—
Berlin	9 775	201
Blankenburg	805	—
Braunschweig	13 986	355
Bremen	2 185	34
Bruck	274	—
Bad Cannstatt	12	—
Berling	29	—
Burg	178	—
Bayreuth	17	—
Balingen	—	27
Bremerhaven	68	—
Borsig	60	—
Cuxhaven	—	9
Celle	87	18
Crimitschau	7	—
Dresden	208	7

Pokrač. přílohy

Pracoviště	Počet mužů:	žen:
Dortmund	734	—
Düren	23	—
Duisburg	59	—
Düsseldorf	46	—
Donauwörth	20	—
Dillenburg	53	—
Döbeln	2	—
Dessau	—	25
Erfurt	1 769	53
Elmshorn	96	—
Elbing	1 294	—
Eschweiler	119	—
Eisencrz	413 413	—
Essen	1 064	—
Eisenach	1 713	—
Esslingen	328	—
Eisfeld	7	—
Emden	20	—
Eberswald	128	—
Forst	20	—
Fürstenwalde	112	—
Freiberg	5	—
Freithal	8	—
Finsterwalde	129	—
Freiburg	429	—
Fallersleben	314	—
Flensburg	154	—
Frankfurt	69	—
Güstrow	20	—
Görlitz	421	—
Gottbus	132	24
Greifswald	20	—
Grimma	18	—
Gelsnitz	4	—
Glauchau	10	—
Giesen	15	—
Garmisch Partenkirchen	81	—
Glückstadt	—	20
Göppingen	525	—
Gladbeck	38	—
Göttingen	62	—
Gelsenkirchen	143	—
Goslar	4 001	—
Hamm	55	—
Halle	1 835	6
Hersfeld	836	—
Hof	40	—
Hagen	477	—
Hamburg	1 209	703
Helmstadt	737	6
Hildesheim	476	149
Hameln	51	—
Halberstadt	53	—
Heilbronn	181	—
Heide	5	—

Pokrač. přílohy

Pracoviště	Počet mužů	žen
Heidenheim	10	—
Hasum	18	—
Hesen	419	—
Hannover	3 851	904
Chemnitz	73	—
Cham	87	—
Ingolstadt	84	—
Kiel	1 250	77
Kasscl	278	—
Königsberg	1 371	—
Köln	93	—
Karlsruhe	100	—
Karlshagen	271	—
Kornwestheim	38	—
Küstrin	134	—
Lübeck	554	128
Limburg	770	—
Luckenwalde	21	—
Linz	11 747	—
Lyck	170	—
Leipzig	549	3
Lauenau	150	—
Landeck	209	—
Leer	25	—
Lüdenscheid	89	—
Ludwigsburg	211	8
Lindau	103	—
Lörrach	161	—
Lüneburg	240	85
Landsberg	4	5
Mainz	—	234
Mannheim	445	—
Marburg	55	—
Mühlheim	267	—
Minden	75	—
Menden	35	—
Meissen	31	20
Mies	39	—
München	1 253	—
Meschede	56	—
Menningen	152	—
Mayen	15	—
Marktrechwitz	66	—
Magdeburg	245	86
Nordmark	2 352	17
Neuwied	60	—
Nöchum	25	—
Northeim	201	108
Nagold	30	3
Nikolsburg	56	—
Nienburg	460	—
Nordhausen	6	—
Naumburg	69	—
Nürnberg	1 323	15
Neumünster	20	—

Pokrač. přílohy.

Pracoviště	Počet mužů:	žen:
Neubrandenburg	40	1
Niederbarnim	549	58
Neustettin	5	—
Neuruppin	45	—
Oldesloe	152	—
Oldenburg	132	—
Oberhausen	173	—
Osnabrück	491	—
Ottbergen	57	—
Pomern	156	—
Plauen	469	—
Prenzlau	172	—
Paderborn	82	—
Prignitz	192	1
Potsdam	112	29
Rendsburg	310	—
Rostock	287	—
Reklingshausen	140	—
Regensburg	102	—
Riesa	23	—
Roseenheim	10	—
Stade	633	—
Stettin	2 824	—
Stargard	1 768	—
Siegburg	8	—
Salzburg	549	—
Stadthagen	355	6
Soest	25	—
Swinemünde	143	—
Saaz	64	329
Sonneberg	43	1
Steyr	191	—
Siegen	148	—
Suhl	15	—
Sigmaringen	14	—
Stralsund	920	—
Seftenberg	40	—
Stuttgart	1 453	1
Stendal	—	322
Schleswig	29	—
Schwöb—Gmünd	37	—
Schwelm	23	—
Schleswig	22	—
Schwerin	254	—
Teltow	626	20
Traunstein	234	—
Uelzen	17	—
Ulm	164	—
Unterwesser	341	336
Wien	22	—
Willen	253	—
Wilhelmshaven	121	—
Weilheim	2 562	—
Waldshut	222	—
Wesermünde	70	110

Pokrač. přílohy.

Pracovisté	Počet mužů:	žen:
Waren	13	—
Wismar	18	—
Wiemar	30	—
Wittenberge	23	—
Willingen	44	—
Watenstedt	1 834	—
Wuppertal	103	—
Vechta	12	—
Verden	837	—
Velbert	110	—
Zwickau	22	—
Znaim	63	—
Rüzně	924	—

DER EINSATZ VON TSCHECHEN ZUR ARBEIT IN DEUTSCHLAND ZU BEGINN DES ZWEITEN WELTKRIEGES (1939—1942)

Die Verfasser konnten an die wissenschaftliche Verarbeitung des gegebenen Themas herangehen, weil die tschechoslowakischen Archive in letzter Zeit eine ausreichende Anzahl von Dokumenten zugänglich gemacht haben. Der Vertrag über den Einsatz von Tschechen und Slowaken zur Arbeit in Deutschland wurde noch im Januar 1939 von der tschechoslowakischen Regierung unterschrieben, aber seine Realisierung erfolgte erst in der Zeit des sogenannten Protektorat. In organisatorischer Hinsicht haben deutsche, speziell dafür bestimmte Werber die Anwerbung von tschechischen Arbeitskräften durchgeführt und sichergestellt und zwar mit der formalen Genehmigung des Ministeriums für soziale Verwaltung und des Amtes des Reichsprotectors. Vor dem Krieg konzentrierte sich die Anwerbung vor allem auf die Arbeitslosen, von welchen die meisten nach Deutschland freiwillig fuhren, in der Vorstellung eine reiche Erwerbsquelle zu erlangen.

Nach dem Ausbruch des zweiten Weltkrieges führten die Protektoratsämter die Werbung tschechischer Arbeitskräfte durch und stellten ihren Einsatz in Deutschland sicher. Man war bestrebt — was auch in den Intentionen der höchsten Protektorats- und Reichsorgane lag — soweit als möglich, die Grundlage der Freiwilligkeit beim Abgang aufrechtzuerhalten. Anfangs wurden noch in bedeutendem Masse Arbeitslose verwendet, jedoch konnten diese Quellen bald die hohen Anforderungen des Reiches nicht mehr decken. Bald nachdem die Arbeitsämter mit der Anwerbung beschäftigter Arbeitskräfte begonnen hatten, gewann die ganze Aktion immer mehr den Charakter eines Zwangseinsatzes, da sich bei weitem nicht alle im Protektorat beschäftigten Arbeiter freiwillig nach Deutschland begaben. Das war besonders nach dem Inkrafttreten der Verordnung über den sogenannten Arbeitskräfteausgleich zwischen Deutschland und dem Protektorat der Fall. Von der erwähnten Verordnung war es nur ein kleiner Schritt zur Kodifizierung der sogenannten Dienstpflicht, die teilweise schon zu Beginn des Jahres 1942 eingeführt wurde. Je kompromissloser der Krieg die deutschen Arbeitskräfte für die Front forderte, desto rücksichtsloser wurden die tschechischen Arbeiter nach Deutschland transportiert. Am Ende des verfolgten Zeitraumes tauchten schon reelle Pläne für den Einsatz ganzer Jahrgänge, d. h. die Aktion des sogenannten Totaleinsatzes auf.

Die Verschickung von Tschechen nach Deutschland hatte nicht ausschliesslich die Deckung des wachsenden Bedarfes an Arbeitskräften zum Zweck, sondern sie sollte zugleich zur Germanisierung des tschechischen Volkes beitragen. Vor dem Ausbruch des zweiten Weltkrieges konnte man diese Ziele praktisch noch nicht verwirklichen, was jedoch von der zweiten Etape nicht behauptet werden kann. In diesem Sinne hatte der Lehreininsatz der tschechischen Jugend in Deutschland die klarste Tendenz. Alle Vorbereitungsmaßnahmen deuteten darauf hin, dass es Deutschland vor allem um den Akt der Germanisierung geht: die Überprüfung der Eltern von der Gestapo, die Forderung nach „phyhischen und geistigen Fähigkeiten“, des „Rassen-

wertes“, die Aufteilung in Fabriken einzeln oder zu zweit grundsätzlich nicht in der Nähe der Protektorgrenze usw.

Am Wendepunkt der ersten und zweiten Etape des Tschecheneinsatzes in Deutschland, etwa in August und September 1939, als die Protektorsregierung imstande war, bis zu 60 000 Arbeiter anzuwerben, sank das Interesse für diese Art der Beschäftigung. Der Einsatz wurde allmählich zu einer Zwangsangelegenheit und zugleich zu einem politischen Akt, für den sich die tschechischen Arbeiter immer häufiger nicht hergeben wollten. Die erste genauere Statistik vom Mai 1940 führt an, dass die Protektorsorgane bis zu diesem Zeitpunkt insgesamt 105 221 Männer und 4965 Frauen nach Deutschland verschickt haben. Das bedeutete jedoch bei weitem nicht, dass alle diese Kräfte im Reich arbeiteten. Damals schon wurde die Flucht von deutschen Arbeitsstellen zur Massenerscheinung. Selbst die Reichsbehörden schätzten, dass vom festgestellten Stand nur zwei Drittel der Arbeiter in Deutschland arbeitete, während die übrigen von selbst in die Heimat zurückgekehrt waren. Bis Ende Juli 1942 wurden 253 255 Protektorsangehörige nach Deutschland abtransportiert.

Die tschechischen Arbeiter wurden meist zu Aufbau- und Reparaturarbeiten an Strassen und Eisenbahnen, in Ziegeleien, in Steinbrüchen und bei verschiedensten anderen Bauten eingesetzt. Nur wenige von ihnen arbeiteten in ihren eigentlichen Berufen, die meisten leisteten eine nichtqualifizierte, physisch anstrengende, aber wenig bezahlte Arbeit. Sie wohnten und verköstigten sich gemeinsam in Lagern. Anfangs konnten sie sich in Privatwohnungen einquartieren, später wurden viele von ihnen mit Gewalt übersiedelt, denn nur in den Lagern konnten sie genügend bewacht werden. Die meisten Beschwerden wurden über die unzureichende und schlechte Ernährung geführt, die auch für teures Geld auf dem Freimarkt nicht ergänzt werden konnte, weiterhin über die Nichteinhaltung der Arbeitsverträge von Seiten der Arbeitsgeber, wobei es sich konkret um den Lohn, den Urlaubsanspruch, die Auszahlung des sogenannten Trennungsgelds u. ä. handelte. Viele Arbeiter und Arbeitergruppen haben aus Protest gegen allerlei Unrecht die Arbeit eingestellt, sind geflüchtet oder haben sabotiert.

Die Erwerbs-, Arbeits- und Lebensbedingungen haben sich für die tschechischen Bürger in Deutschland im Vergleich zu der Etappe vor dem Ausbruch des zweiten Weltkrieges markant verschlechtert. Die deutschen Polizeiorgane namentlich die Gestapo interessierten sich immer mehr für sie. Es wurden strikte Anweisungen für die Bewachung der Lager in Kraft gesetzt, in welchen die Tschechen untergebracht waren. Vergehen gegen die „Arbeitsdisziplin“ wurden gewöhnlich auf der Polizei geahndet und die „Schuldigen“ endeten oftmals in Gefängnissen, Arbeits- oder Konzentrationslagern. Ein typisches Zeichen des ganzen Einsatzes bestand in der ausgedehnten Fluktuation der tschechischen Arbeiter, von denen die meisten in die Heimat zurückkehren wollten. Nur stenge Strafen waren imstande den grössten Teil von ihnen auf den Arbeitsstellen zu halten. An vielen Orten haben sich die deutschen Unternehmer über die niedrige Arbeitsmoral und buchstäbliche Arbeitsunlust der Tschechen beschwert. Hieraus kann man schliessen, dass es sich schon um die bewusste Bestrebung handelte, der Arbeitspflicht auf deutschem Gebiet auszuweichen. Schliesslich bestätigen diese Annahme die zahlreichen Fälle, welche vor den Volksgerichten endeten. Vor die erwähnten Gerichte gelangten tschechische Arbeiter gewöhnlich für folgende Vergehen: Vorbereitung zu Flucht, Grenzübertritt und Eintritt in die tschechoslowakische Armee im Westen, Verbreitung von Nachrichten aus verbotenen Rundfunkstationen, Sabotage usw. Die tschechischen Arbeiter wurden sich allmählich ihrer Stellung und ihrer Pflicht auf den Arbeitsstellen im faschistischen Deutschland bewusst.

Übersetzt von E. Uhrová

